Impact Factor 3.025

ISSN 2349-638x

Refereed And Indexed Journal

AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ)

UGC Approved Monthly Journal

VOL-IV ISSUE-XII Dec. 2017

Address
- Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
- Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
- (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email
- aiirjpramod@gmail.com
- aayushijournal@gmail.com

Website
- www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजनेचे विकासात्मक योगदान

निशांत घोडके
संशोधक विद्यार्थी
आबासाहेब गरवारे महाविद्यालय,
पुणे.

प्रस्ताविक :-

स्वातंत्र्यानंतर आणि विशेषतः महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर दुष्काळाचा तिव्र तडाखा १९७२ ला जानवला अन्नधान्याची, वैरणीची चणचण भासली रिकाम्या हाताला काम देणे अत्यावशक ठरले केवळ पावसाच्या पाण्ÖÖ¾Ö¸ आधारलेली शेती हा निसर्गाशी खेळलेला जुगार ठरला. ग्रामिण भागातून अल्पभुधारक शेतकरी श्रमिकांचे शहराकडे पोटाची खळी भरणे करिता स्थलांतर होऊ लागले या परिस्थितीत रिकाम्या हाताला काम देणार म्हणून 1972 »ÖÖ निर्माण –ालेली रोजगार हमी योजनेची पुन्हा आठवण –ÖÖ»Öß.

रोजगार हमी योजनेचे जनक विठ्ठल सखाराम पागे यांनी सांगली जिल्ह्यातील तासगांव तालुक्यातील विसापुर येथे सन १९६९ मध्ये पहिला प्रयोग केला. त्यानंतर संपुर्ण महाराष्ट्रासाठी रोजगार निर्मितीची एक योजना आखली. ग्रामिण भागात रोजगार उपलब्ध होतील व उत्पादक क्षमता वाढेल या हेतूने १ ऑक्टोबर १९७८ रÖ•Öß भारताचे राष्ट्रपती यांनी अनुमती मिळाली व दिनांक २६ जानेवारी १९७९ या गणराज्य दिनापासून त्याची अम्मलबजावणी सुरू –ाली. या योजनेच्या नावामध्ये वेळोवेळी बदल होत गेला. राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजना २ ऑक्टोबर १९८० ला सुरूवात –ाली. त्यानंतर ग्रामिण भुमिहिनांसाठी अश्वासित रोजगार योजना १५ ऑगस्ट १९८३ तर तिचे पुन्हा नावात बदल होऊन जवाहर रोजगार योजना, १ एप्रिल १९८९ ला सुरूवात –ÖÖ»Öß ¾Ö पुन्हा १ एप्रिल १९९९ ला नावात बदल –ाला व जवाहर ग्रामसमृद्धी योजना या नावाने पुनस्थापना करण्यात आली. त्यानंतर १९९३ साली दुर्गम भागामध्ये अश्वासित मजूरी योजनेची सुरूवात करण्यात आली. त्यानंतर २५ स¯™2Ö¸ २००१ साली नावात बदल होऊन संपुर्ण ग्रामिण रोजगार योजना असे नांव देण्यात आले. सन २००४ साली राष्ट्रीय कामाच्या बदल्यात अन्नधान्य योजना सुरू करण्यात आली व ७ सप्टेंबर २००७ ला NREGA (National Rural Employment Guarantee Act) संसदेत संमत केला २ फेब्रुवारी २००६ पासुन ग्रामिण अकुशल श्रमिकांना रोजगाराचे आश्वासन देणारी राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजना NREGS सुरू करण्यात आली, २००९ ला महात्मा गांधींचे नांव देण्यात आले. या योजनेचा मुख्य उद्देश स्थायी स्वरूपाची मालमत्ता निर्माण करणे व शेतीवर रोजगाराच्या कामय स्वरूपी संधी उपलब्ध होतील या दृष्टीने शेतीचे हंगामी स्वरूप बदलण्यासाठी मालमत्ता निर्माण करणे व बिगरशेती हंगामात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे हे आहे.

- **राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजनेचा अर्थ :-**

ग्रामिण भागाचा सुयोग्य विकास करण्याच्या दृष्टीने उपलब्ध मानवी संपत्तीद्वारे ग्रामिण भागातील टिकाव सामुहिक मालमत्ता निर्माण करीत असताना ग्रामिण भागात राहणाऱ्या व अंगमेहनतीची कुशल कामे करणाऱ्या श्रमिकांना रोजगार उपलब्ध व्हावा या उद्देशाने सुरू केलेल्या योजनेला महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजना असे सÖ²ÖÖ¬Ö»Ö †ÖÆे.

- **संशोधनाची उद्दीष्टे :-**

1. राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजने अंतर्गत होणाऱ्या ग्रामिण विकासचा अभ्यास करणे
2. राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजनेतील तृटींचा उणीवांचा अभ्यास करणे.
3. ´ÖÆüराष्ट्र ग्रामिण रोजगार हमी योजना व राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजनेतील फरकाचा अभ्यास करणे.

- **गृहितके :-**

1. राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजने अंतर्गत स्थायी स्वरूपाची मालमत्ता निर्माण होत आÆê.
2. राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजना जरी वरदान ठरत असली तरी त्यामध्ये काही तृटी आहेत.

- **संशोधन पद्धती :-**

हा लेख लिहिण्यासाठी द्वितीय सामग्रीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने विविध संदर्भग्रंथ, मासिके, संख्यांचे अहवाल, शासनाचे अहवाल, वर्तमान पत्रातील संपादकिय लेख, इंटरनेट ‡. साधनांचा आधार घेण्यात आलेला आहे. वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आÆê.

1. राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजने अंतर्गत होणाऱ्या ग्रामिण विकासाचा अभ्यास करणे.

राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजना हा कायदा २००५ मध्ये संसदेत सहमत केलेला आहे. MGNREGA ही योजना असून ŸÖê NREGS या नावाने २००६ पासून राबवीली जात आहे. ज्यामध्ये रोजगार हमी दिली जाते. पहिल्या यामध्ये २०० जिल्ह्यांमधे हा अधिनियम लागू केला २००८ मध्ये १३० जिल्ह्यांचा समावेश –ÖÖ»ÖÖ 1 एप्रिल २००८ ला तिसऱ्या टप्प्यात सर्व जिल्ह्यांचा यामध्ये ६८६१ तालुक्यांमध्ये तर २,६२,५८९ गावांमध्ये राबविली जात आहे. या योजने अंतर्गत ग्रामिण भागामध्ये उत्पादक आणि टिकावू मालमत्ता उभारण्याचे ÛúÖ´Ö केले आहे. त्यामध्ये ग्रामिण रस्ते, पुर नियंत्रक काम, जलसंवर्धन दुष्काळ निवारण, सुक्ष्मसिंचन सिंचन सुविधा परंपरागत जलसाठ्यांची पुर्नरचना, भूविकास, राजीव गांधी केंद्र, ग्रामिण स्वच्छता, अंगणवाडी, खेळ मैदान महत्त्वाच्या मालमत्ता ग्रामिण भागामध्ये निर्माण केल्या आहेत. या योजनेमध्ये पारदर्शकता आणण्यासाठी अधुनिकीकरण देखिल करण्यात आले आहे. श्रमिकांच्या खात्यावर मजुरी वर्ग करण्यासाठी ONLINE ¯ÖÏ¥üŸÖß“ÖÖ अवलंब बायोमेट्रीक पद्धतीचा अव»ÖÓ²Ö, ‡-मस्टर या योजने अंतर्गत शेती पुरक, विहीरी, फळबाग लागवड असे विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची कामे केल्याचे दिसून येते

गेल्या २ वर्षात टाकावू मालमत्ता उभारणी, नैसर्गिक स्त्रोतांचे नियोजन कृषी संलग्न क्षेत्रात अधिक केली आहे. त्यामुळे ग्रामिण भागामध्ये जल स्त्रोतांमध्ये वाढ होऊन शेतीच्या पिकरचनेत बदल –ाला आहे. जिरायती पिकांच्या ऐवजी बागायती उत्पादक स्वरूपाची पिके घेण्याचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. परिनामी त्यांच्या उत्पादनात भर पडून विकास –ाल्याचे दिसून येते. या योजनेत किमान १०० दिवस रोजगार पुरवला जातो. मजुरीच्या दरात सातत्याने वाढ होत असल्याने मजुरीच्या क्रम शक्तीत वाढ होत आहे. त्यामुळे आपोआप शेत मजुरीचा दर वाढला आहे. त्यामुळे ग्रामिण भागात आर्थिक स्थैर्य दिसून आले आहे. शहरांकडे स्थलांतर –ÖÖ»Öê»Öê †ÖÆê.

ŸÖŒŸÖÖ

राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजनेची कामगीरी

कामगीरी		2015-16	2016-17
नैतीक कामगीरी व रोजगार निर्मिती	मनुष्यदिन निर्मिती	२३५ कोटी दिवस	**१७९ कोटी दिवस**
	´ÖÆ»ÖÖ“ÖÖ ¾ÖÖ™Ö	55.3 %	**56.2 %**
	अनु. जाती वाटा	22.3 %	**21.7 %**
	अनु. जमाती वाटÖ	17.8 %	**17.4 %**
	सरासरी प्रतिदिन मजुरी	१५४ रूपये	**१६१.५ रुपये**
नैतीक कामगीरी व मालमत्ता निर्मिती	हाती घेतलेली कामे	१२४ लाख	**११४ लाख**
	पुर्ण –ालेली कामे	३५.९ लाख	**३६.८ लाख ४८ लाख (†Ö †ÆüÖ»ÖÖ)**
	कृषी कामा“ÖÖ ¾ÖÖ™Ö	NA	**70 %**
वित्तीय कामगीरी	केंद्रीय अर्थसंकल्पीय मंजुर खर्च	३३.७०० कोटी	**३८.५०० कोटी**
	प्रत्यक्ष एकुण खर्च	४३.९१३ कोटी	**४७.२४१ कोटी**
	मजूरी खर्चाचा वाटा	70.3 %	**71.9 %**
	साधन खर्चाचा वाटा	**25.8 %**	**25 %**

ÃÖ¤³Ö 1 दिपस्थंभ अर्थशास्त्र पान क्रमांक ९४ ÃÖ¤³Ö 2 भारतीय आर्थिक पाहणी अहवाल.

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, मनरेगा अंतर्गत २५ ते ३० लाख कामे हाती घेतलेली होती 2016-१७ मध्ये हा आकडा ४८ लाखावर गेलेला आहे. २०१३-१४ मध्ये एकूण कामांमध्ये कृषी संलग्न कामाचा ¾ÖÖ™Ö 50 % ÆÖêŸÖÖ ŸÖÖê 2016-१७ मध्ये ७० % –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆê. 2016-१७ मध्ये ५६ % महिलांचा सहभाग आहे. सन 2016-१७ अर्थसंकल्प ३८,५०० कोटी असून २०१६-१७ या वर्षाच्या अर्थसंकल्पात शेतकऱ्यांसाठी पर्जन्य मिश्रीत प्रदेशात ५ लाख शेततळी मनरेगा अंतर्गत उभारण्याचे ठरवले आहे. या चालु वर्षात १० लाख शेततळी उभारण्याचे ठरवले आहे. शेतकऱ्याचे उत्पन्न दुप्पट करण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत.

2. राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजनेतील तृटी / उणीवांचा अभ्यास करणे.

ग्रामिण भागातील कुटुंबीयांना निर्वाहासाठी सुरक्षीतता मिळावी यासाठी अंगमेहणतीची कुशल कामे कíü¸ण्याची तयारी असलेल्या प्रत्येक कुटुंबास प्रत्येक आर्थिक वर्षात कमीत कमी १०० दिवसांचा रोजगार उप»Ö²¬Ö करून देण्याची हमी या कायद्याने दिली हा कायदा जरी कितीही चांगला असला तरी त्यामध्ये काही तृटी/उणÖß¾ÖÖ असल्याचे अभ्यासाअंती निदर्शनास आले आहे.

i) जिल्हाधिकारी यांनी यंत्रणेवर सोपवलेले काम नाकारता येत नाही :-

रोजगार हमी अधिनियम १९७७ च्या कलम ६ प्रमाणे जिल्हाधिकारी योजनेची अंमलबजावणी कíü¸ŸÖÖŸÖ त्यांनी त्यांनी ज्या काम करणाऱ्या यंत्रणेला जे काम सोपवतील त्या यंत्रणेला ते काम नाकारता येत नाÆüß. जिल्हाधिकारी यांनी पाटबंधारे विभागाला रस्त्याचे काम सोपवले असता ते नाकारता येत नाही.

ii) जॉबकार्ड/ रोजगार पत्रकाबाबत निकष :-

रोजगार पत्रक हे श्रमिकाच्या कामाचा आरसा समजले जाते. हे जॉबकार्ड नोंदणीकरीता काहीही निकष नसल्याचे अभ्यासावरून लक्षात आले आहे. त्यामुळे १००% अपंग, अंध व्यक्तींकडून देखील जॉबकार्ड ची मागणी होत असल्याचे समजते. नोकरदार, पेन्शनर यांकडून सुद्धा जॉबकार्डची मागणी होते.

iii) कुशल खर्चाबाबत :-

मनरेगाची अंमलबजावणी स्थानिक पातळीवर करत असताना त्यामध्ये ६०:४० या प्रमाणानुसार खर्च केला जातो .अकुशल खर्चाचे प्रमाण हे ६०% आहे तर कुशल खर्चाचे प्रमाण हे ४०% आहे. परंतू ज्या कामावर ६०% खर्च अकुशल –ालेला आहे अशाच कामावर ४०% कुशलखर्च न होता इतरत्रही केला जातो. याबाबत नियमावली नाही म्हणून कामाचा दर्जा उसळण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

iv) ग्रामरोजगार सेवकाच्या नियुक्तीबाबत :-

ग्रामरोजगार सेवकाची नियुक्ती ही ग्रामसभेतून केली जाते. याबाबत कोणत्याही प्रकारचे निकष लावले जात नाहीत. उदा. शिक्षण, वय, अनुभव असे निकष नाहीत.

v) ´Ö•Öã¸ü“Öê ¤ü¸ü :-

केंद्रीय अधिनियम कलम ६ प्रमाणे केंद्रशासनाने विनिदिष्ट केलेला वेतनदर हा मानला जातो, किमान मजूरीचा जिवनावश्यक वस्तुंशी संबंध असला पाहीजे. अन्न, वस्त्र, निवारा, औषधे, शिक्षण किमान गरजा पुर्ण –ाल्या पाहिजेत. इंडीयन कॉन्सिल ऑफ मेडीकल रिसर्च यांच्या सर्व्हेनुसार किमान वेतनदर मनरेगा अंतर्गत अनुसूचित जातीचा वाटा २२.३ % व ५० % सन २०१६-१७ मध्ये २१.७ % –ाला आहे. तर अनुसूचित जमातीचा वाटा सन २०१६-१७ मध्ये १७.४ % आहे. श्रमिकांना प्रतिदिन मजूरी ही सरासरी १६१.5 रूपये एवढी पडल्याचे पहावयास मिळते. यावरून राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजने अंतर्गत विकास होत असल्याचे पहावयास मिळते.

3. महाराष्ट्र ग्रामिण रोजगार हमी योजना व राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजनेतील फरकाचा अभ्यास करणे

महाराष्ट्र ग्रामिण रोजगार हमी योजना व राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजनेचा अभ्यास खालील कोष्टकाद्वारे केलेला आहे.

ŸÖŒŸÖÖ

महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोहयो योजना	**राज्य रोजगार हमी योजना**
• खर्चाच्या किमान ५० % कामे ग्रामपंचायती मार्फत व त्यास ग्रामसभेची मान्यता	• लाईन डिपार्टमेंटकडून अंमलबजावणी, ग्रामपंचायतीचा भुमिता नगन्य
• क¡ÖÖŸÖÖ¤üÖ¸üÖ¾Ö¸ü ²Ö¤üß	• कुशल कामांकरीता कंत्राटदाराचा वापर
• बँक/ पोष्टामार्फत मजूरीचे वाटप	• रोखीने मजूरीचे वाटप
• संगणक प्रणालीद्वारे ऑनलाईन रिपोर्टीग व सनियंत्रण	• ऑनलाईन रिपोर्टिंग नाही.
• सामाजिक अंकेक्षण व पारदर्शकता	• सामाजिक अंकेक्षण नाही.
• जॉबकार्डची आवश्यकता	• जॉबकार्ड बंधनकारक नाही.
• प्रति कुटूंब १०० दिवस रोजगाराची केंद्रशासनाची हमी व उर्वरीत दिवसांसाठी राज्य शासनाची हमी	• †»¯Ö ×¤ü¾ÖÃÖ ¯Ö×त मनुष्य रोजगाराची हमी.
• लेबर बजेट जिल्हा परिषदेची मान्यता	• जिल्हाधिकाऱ्यांमार्फत कामाचे नियोजन
• भूसंपादनाकरीता स्वतंत्र निधीची तरतूद नाही	• भूसंपादनाकरीता निधीची तरतूद

निष्कर्ष :-

¸Öष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजना ही दुष्काळी परिस्थितीत श्रमिकांना उपजिविकेची ही, उपजिविकेचे साधन हमखास देण्याची निश्चित हमी देते. समान कामासाठी स्त्री-पुरूषांना समान वेतन हे भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये आहे त्याचा अवलंब या योजनेमध्ये –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆ.

एकूण श्रमिकांपैकी महिला श्रमिकांचे प्रमाण ५७ % आहे. या योजनेमुळे टिकावू मालमत्ता निर्मिती, नैसर्गिक जलस्त्रोत पुनर्जिवित, कृषी क्षेत्रात कामगीरी ग्रामिण भागामध्ये पुनर्जिवित –ाल्यामुळे पिक रचनेत बदल होऊन शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात भर पडली आहे व ग्रामिण भागाचा विकास –ÖÖ»ÖÖ †ÖÆ. नवीन राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजनेचा पूर्ण देशामध्ये अवलंब केला जात आहे.

ÃÖ¤³ÖÃÖ“Öß

1. अर्थशास्त्र दिपस्तंभ पान क्र. ९४
2. महाराष्ट्र ग्रामिण रोजगार हमी योजना डॉ.अर्जुन चिखले
3. भारतीय आर्थिक पाहणी अहवाल.
4. महाराष्ट्र ग्रामिण रोजगार हमी अधिनियम १९७७
5. महाराष्ट्र आर्थिक पहाणी अहवाल पान क्र.
6. १६ वी महाराष्ट्र सिंचन परिषद २०१५ पान क्र.१